

UYGUR HARFLİ OĞUZ KAĞAN DESTANINDA GEÇEN MOĞOLCA SÖZCÜKLER

Ferruh AĞCA*
Bülent GÜL**

Öz: Türk destan geleneğinin önemli metinlerinden olan Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı, aynı zamanda Türk dilinin de önemli kaynaklarından. Metin muhtevası bakımından orijinal olduğu gibi dil özellikleri itibarıyla da tarihsel Türk dili metinleri içerisinde farklılık göstermektedir. Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı barındırdığı Moğolca sözcükler bakımından da çağdaşlarına göre zengindir. Bu yazıda, Uygur harfli Oğuz Kağan Destanında geçen Moğolca sözcükler tespit edilmiş, metin içindeki tanıkları gösterilmiş ve ardından sözcüklerin diğer Türk dili metinlerindeki ve Moğolcadaki varlıkları sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarihsel Türk Dili, Türk-Moğol Dil İlişkileri, Türk Destanları, Oğuz Kağan Destanı, Türkçedeki Moğolca Sözcükler.

Mongolian Words in the Epic of Oghuz Khagan

Abstract: Beside being one of the substantial texts of Turkic epic tradition, The Epic of Oghuz Khagan written with Uighur script, is also an important source for Turkic language. Not only because of its original content but also in point of linguistic features this epic has differed from the other historical texts of Turkic. The Epic of Oghuz Khagan with Uighur script is also richer than the other contemporary texts in respect to Mongolian words which it contains. In this paper; the Mongolian words in the Epic of Oghuz Khagan with Uighur script have been detected, their witnesses in that text have been demonstrated and the existence of these words in the other texts of Turkic and in Mongolian have been examined.

Keywords: Historical Turkic Language, Linguistic Relation of Turkic and Mongolic, Turkic Epics, The Epic of Oghuz Khagan, Mongolian Words in Turkic.

Türklerin maddi ve manevi kültür evrenine ait birçok öğeyi tanımlayabildiğimiz ya da ipuçlarını görebildiğimiz destanlar / destansı metinler, Türk edebiyatının yazılı metinleri içerisinde yapısal ve içerik bakımından farklılık göstermekte ve dolayısıyla Türk edebiyatı araştırmaları açısından ayrıca önem arz etmektedir. Birçoğu sonradan farklı Türk kültür coğrafyalarında yazıya geçirilmiş olan bu tür metinler, Türk yaşam algısının bizzat Türkler tarafından ifade edildiği metinler olarak mütalaa edilebilir. Destanlar, sunduğu antropolojik bulgular kadar, bilhassa sözlü edebiyatın teşekkülü ve yazılı edebiyata geçiş süreci ile dil araştırmaları bakımından da ayrıca önem arz etmektedir. Türk dilinin tarihsel ve modern zamanlarına ait her bir metin, Türk dili araştırmaları bakımından önemli olmakla birlikte, destansı metinler, sonradan yazıya geçirilmiş olsalar da Türk yazılı edebiyatının başlangıcından çok öncelere gittiği tahmin edilen, Türklerin belki de yaratılışından itibaren var olan ve böylece Türk

* Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir / TÜRKİYE. E-posta: ferruhagca@gmail.com ORCID No: 0000-0002-8784-9095

** Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Moğol Dili ve Kültürü Araştırmaları Anabilim Dalı, Ankara / TÜRKİYE. E-posta: bulentg@hacettepe.edu.tr ORCID No: 0000-0001-9868-9990

yaşam biçiminin, evren algısının ve yaratılış algısının doğrudan ifade edildiği yazılı kaynaklar olmaları hasebiyle ayrıca bir değere sahiptir.

Türk destan geleneğinin önemli yapıtlarından biri de Oğuz Kağan Destanı'dır (Bundan böyle: OKD). Bugüne kadar tespit edilen nüshalar içerisinde en kadim olanı Uygur harfleriyle yazılmış olanı kabul edilmektedir. Uygur harfli OKD, 19. yüzyıl Fransız Doğu Bilimcilerinden *Charles Schefer*'in kitaplığında bulunmuş, ardından *Supplement Turc 1001* kaydı ile Paris'teki Bibliothèque Nationale'e nakledilmiştir.¹ Dil özellikleri itibariyle tarihsel Türk dilinin diğer metinlerine nazaran daha karmaşık bir hâl arz eden Uygur harfli OKD'nin bir başka ayırt edici tarafı da, Moğolca sözcükler bakımından zengin olmasıdır. Hatta OKD'ndeki kimi Moğolca sözcükler, tarihsel Türk dilinin diğer kaynaklarında pek rastlanmayan türdendir.

Tarihsel ve modern Türk yazı dillerindeki Moğolca sözcükler üzerine pek çok çalışma yapılmıştır (Bkz. Kaynakça). Türk dilinde bilhassa 13. yüzyıl sonrasında rastlanan Moğolca sözcükler, Çağatay ve tarihsel Oğuz Türkçesinde yoğunluk göstermektedir. Aşağıdaki sözcüklerden de anlaşılacağı üzere OKD'ndeki Moğolca sözcükler, sözü edilen tarihsel alanlarda pek yaygın değildir ve ancak birkaç metinde tanıklanabilmektedir.

Bu makalede, Uygur harfli OKD'nda geçen Moğolca sözcükler değerlendirilmiştir. Yazıda ele alınan sözcüklerin kesin olarak Moğolca kökenli olmasına dikkat edilmiş; Türkçe ve Moğolcada ortaklaşan, kimi araştırmacıların Ana Altaycaya dayandırdıkları sözcükler makaleye dâhil edilmemiştir. Diğer taraftan makalede, OKD'nda Moğolca olduğu tespit edilen sözcüklerin cümlesel tanıkları verilmiş, ardından sözcüğün hem tarihsel Türk yazı dillerindeki hem de tarihsel ve modern Moğolcadaki tanıkları gösterilmiştir.

Uygur harfli OKD'nda geçen Moğolca sözcükler şunlardır:

birke “sert, ağır”

OKD'nda *pyrk'* şeklinde yazılan ve sadece *bedük yaman bir k(i)y(i)k irdi*, *birke emge[k] birle il kün-ni basup irdi* (3, 5-7) örneğinde tek bir yerde tanıklanan sözcüğün, Moğolcadan Türkçeye ödünçlendiği düşünülmektedir. Clauson'a (EDPT 361) göre, bugün Tuva Türkçesindeki *berge* sözcüğü, Moğolcadan ödünçlenmiş olmalıdır. Clauson, ayrıca sözcüğün Moğolcadaki varlığını, erken dönem Türkçe ödünçleme olarak kabul eder.

Öte yandan Starostin vd. (EDAL 1079) ise, PMo. **berke* ve MMo. *berke* “difficult; competent, skilled” sözcükleri ile Türk yazı dillerinde *berk*, *birk*, *bek*, *bik*, *birik*, *berik*, *para*, *bert* şekillerinde yaşayan Eski Türkçedeki *berk* sözcüğü arasında bir ortaklığın söz konusu olduğunu, bir anlamda Ana Altayca için ortaklaşan sözcüklerden biri olduğunu düşünürler. MMo. *berke* ile Eski Türkçedeki *berk* sözcükleri, hem yapısal hem de anlamsal olarak ortaklaşmış olsa ve Altayistlerin düşündükleri gibi Ana Altayca ile izah edilebilse de, Uygur harfli OKD'nda Moğolcadaki *berke* şeklinin kullanılmış olması, sözcüğün Moğolcadan ödünçlendiğini göstermektedir. Başka bir ifadeyle, tarihsel Türk yazı dillerinde ünsüzle sonlanan *be(r)k* “sağlam, sert, sıkı” sözcüğü, OKD'ndeki şeklin Türkçe olma ihtimalini zayıflatmaktadır. Bu çerçevede

¹ Makalenin konusu, OKD'ndeki Moğolca sözcükler olduğu için Oğuz Kağan Destanının varyantları ve Uygur harfli OKD hakkında ayrıntılı bilgi verilmeyecektir. Destan hakkında daha ayrıntılı bilgi için Kaynakçada zikredilen yayımlara bakılabilir.

destandaki *birke* “ağır, sert” sözcüğünün aslen Moğolca olduğu, metnin ait olduğu Türk dili alanında ödünçlenmiş bir sözcük olarak kullanıldığı ifade edilebilir.

Sözcüğün tarihsel ve modern Moğol dili metinlerindeki tanıkları da, OKD’ndaki *birke* sözcüğü ile yapısal ve semantik bakımdan uygunluk göstermektedir. Bu çerçevede sözcük, MGT’de “zor, ağır, kolay olmayan, meşakkatli” anlamında *berke* şeklinde geçmektedir: *qaqacaqui berke bolqun* “ayrılmak zor olacak” (Rachewiltz 1972: 102). Keza sözcük, Klasik Moğolcada *ᠪᠡᠷᠬᠡ* *berke* (Tsevel 1966: 123; MHHTB 2006: 168) ve Modern Moğolcada *berh* “zor, ağır, kolay değil; sert, şiddetli” şeklinde yaşamaktadır (Tsevel 1966: 123). Sözcük, Arap harfli Moğolca sözlüklerden KD’de *berke* (203a/203b); ME’de *berke* (376) ve İM’de *berke* (İM 210) “zor; pahalı” anlamları ile tanıklanmaktadır (Gül 2016: 84).

bugu “erkek geyik”

OKD’nda *cıda birle ya ok birle takı kılıç birle kalkan birle atladi, bir bugu aldı. şol bugu-nı tal- nuñ çupuki birle ıgaç-ka bağladı kitdi* (3, 9 - 4, 3) ibaresi ile 5, 9 ve 4, 5’te tanıklanan *bugu* sözcüğünün kökeninin Moğolca mı olduğu yoksa sözcüğün Ana Altaycadan mı geldiği açık değildir. Keza Uygur harfli OKD’nda geçen *bugu* sözcüğü ile diğer tarihsel Türk dili metinlerinde tanıklanan *buka* sözcüğü arasında da anlam ve köken birlikteliğinin olup olmadığı açık değildir. Türk runik harfli yazıtlardan (*toruk bukali semiz bukali ırakta bilser semiz buka toruk buka tiyin bilmez ermiş* Ton 5-6) itibaren tarihsel Türk dili alanlarında kullanılan *buka* / *buga* “boğa” sözcüğü (TMEN II, 752; EDPT 312) ile Moğolca *bugu* / *buga* “erkek geyik” (Lessing 2003: 210) arasında bir köken birlikteliği tesis etmek mümkün olmakla birlikte Türk dilindeki *buka* ile Moğolcadaki *bugu* / *buga* sözcüklerinin farklı hayvanları işaretliyor olmaları, sözcükler arasındaki köken birlikteliği ihtimalini zayıflatmaktadır. Ne var ki iki sözcük arasındaki fonolojik benzerlik, köken birlikteliğini akla getirmektedir. Bu çerçevede Starostin vd. (EDAL 1102-3), Ana Altaycada “erkek geyik” anlamıyla **pogV* (~ -u-) şeklinde bir sözcük tasarlamış ve bu sözcüğün Ana Türkçedeki formu için ise *bugu* ve *bugura* “erkek deve” sözcüklerini ifade etmişlerdir. Şçerbak ise, Türkçedeki *bugu* sözcüğünün Moğolcadan alındığını ve bugünkü Türk yazı dillerinde bu şeklin kullanıldığını ileri sürmüştür. Bütün bu izahlar, sözcüğün kökeni konusunda farklı görüşlerin olduğunu göstermektedir. Tarihsel Türk yazı dillerinde genellikle *buka* kullanılırken, bu metinde ve başka birkaç metinde aynı zamanda *bugu*’nun da kullanılmış olması, *bugu* sözcüğünün Moğolcadan ödünçlenmiş olabileceğini düşündürmektedir. Aynı şekilde OKD’nda *bugu* sözcüğünün Moğolcada da bulunması ve bu sözcüğün “erkek geyik” anlamına gelmesi, sözcüğün aslen Moğolca olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Türk dilindeki *buka* ise, genellikle “boğa” anlamındadır ve semantik olarak da metne uymamaktadır.

Sözcük, Klasik Moğolca’da *ᠪᠤᠭᠤ* *buyu* şeklindedir (MHHTB 2006: 134) ve MGT’de “geyik, erkek geyik” anlamında *buqu* şeklinde geçmektedir: *buqu alajú...* “geyik avlayarak...” (Rachewiltz 1972: 15). Sözcük, Arap harfli Moğolca sözlüklerden KD’de *buqu* şeklinde “geyik” anlamı ile tanıklanmakta (KD 199c; Şahin 2017: 34), Modern Moğolca’da ise “erkek geyik” anlamı ile *buga* şeklinde yaşamaktadır² (Tsevel 1966: 102).

² Modern Moğolcada *dair buga* “erkek geyik türü”; *tsaa buga* “erkek ve dişileri de boynuzlu olan geyik türü”; *tsöh buga* “üç yaşındaki geyik”; *turag buga* “olgunlaşmış geyik” gibi kullanımları da bulunmaktadır. (Bkz. *Mongol helnii ih tailbar toli*).

OKD’nda geçen sözcüğün fonolojik yapısı ve anlamı ile tarihsel ve modern Moğolcada tanıklanan dengi arasındaki benzerlik, destandaki şeklin Moğolcadan ödünçlendiğini göstermektedir.

cıda “mızrak”

Oğuz Kağan destanında *cıda birle ya ok birle takı kılıç birle kalkan birle atladi, bir bugu aldı* (3, 9 – 4, 2); *Oguz cıda birle k(i)yat-nıy başın urdı, anı öltürdi; kılıç birle başın kesdi, aldı ketdi* (5, 2 - 4) gibi ibarelerde, toplam dokuz yerde (18. 7; 42. 4; 5. 9; 11, 9; 9. 9 ve 18. 7) geçen ve *cyd’* şeklinde yazılan sözcük, Türk dilinin başka tarihsel alanlarında da tanıklanmaktadır. Sözcük, 14. yüzyıla ait Uygurca-Çince Sözlük’te *çıda* (Ligeti 1966: 151; Yunusoğlu 2012: 158), Çağatay Türkçesi metinlerinden ŞSL’nde *cıda* şeklindedir. Sözcük, Moğolcada ise *cıda* “kargı, mızrak, süngü” (Lessing 2003: 1620) şeklindedir. *cıda* sözcüğünün Moğolcanın tarihsel ve modern kaynaklarındaki bazı tanıkları ise şunlardır:

Sözcük, MGT’de “mızrak, süngü” anlamında *jida* şeklinde geçmektedir: *qoyinaca jida-bar joqudus qatquju’u* “arkasından mızrak ile vurmuş” (Rachewiltz 1972: 28). Klasik Moğolcada bu sözcük *ᠴᠢᠳᠠ* şeklindedir (MHHTB 2006: 333). Sözcük, Arap harfli Moğolca sözlüklerden KD’de *cıda* (KD 204c), ME’de *cıda* (ME 205), ŞL’de *cıda* (ŞL 161a) ve İM’de *cıda* (İM 225) şeklinde “süngü” anlamı ile tanıklanmaktadır (Ligeti 1962: 38; Gül 2016: 97; Şahin 2017: 78). Modern Moğolcada “çelikten yapılan keskin uçlu delici alet, mızrak” manasında *cad* şeklinde kullanılmaktadır (Tsevel 1966: 240). Schönig (2000: 117), kelimenin ayrıca Türk diline de geçtiğini belirtmektedir.

Moğolca *cıda* sözcüğünün, tarihsel Türk yazı dillerinde /c/ ile mi /ç/ ile mi okunacağı hususunda kesinlik olmamakla birlikte, Çağatay Türkçesi, Kırgızca ve Moğolcadaki *cıda* şekline hareketle sözcüğü *cıda* olarak okumak mümkündür. O hâlde tarihsel Türk dilinin birkaç metninde de tanıklanan sözcüğün, aslen Moğolca olduğunu, Moğol hâkimiyetinin söz konusu olduğu dönemde Türk diline girdiğini ifade etmek mümkündür (Pelliot 1995: 29).

çeber “kabiliyetli, yetenekli”

Yazmada *c’p’r* şeklinde yazılan ve *çeber* ya da *çeper* şekillerinde okunmaya müsait olan sözcük, *çerig-de [b]ir y(a)hşı çeber ir bar irdi* (28, 9) *Oguz Kagan-nuñ çerigi-de uslug, y(a)şkı bir çeber kişi bar irdi* (31, 4-5) ibarelerinde tanıklanmaktadır. Modern Türk yazı dillerinde *çeber*, *çiber*, *çebar*, *siber*, *şeber*, *çevâr*, *şever*, *seber* gibi şekilleri olan sözcük (Schönig 2000: 78-9), aynı zamanda Codex Cumanicus’ta da *çiber* “maharetli, becerikli” olarak tanıklanmaktadır (Argunşah-Güner 2015: 681). Sözcük, Klasik Moğolca’da *ᠴᠢᠪᠡᠷ* *çeber* şeklinde (MHHTB 2006: 1182) ve Modern Moğolca’da *tsever* “temiz, saf, kirsiz, lekesiz” şeklinde yaşamaktadır (Tsevel 1966: 804; Lessing 2003: 269).

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere sözcük, OKD’nda ve diğer tarihsel Türk dili metinlerinde “kabiliyetli, yetenekli” anlamına sahipken, Moğolcada “temiz, saf” anlamındadır. Aslen Moğolca olduğu anlaşılan sözcüğün, Türk dilinde hangi yollar ile anlamsal değişikliğe uğrayarak “kabiliyetli, yetenekli” anlamı kazandığı açık değildir. Moğolcada bir şeyin yapısı iyi yapılmış ise, mükemmellik ifadesi anlamında *tsever oyoh* gibi “mükemmel dikmiş” yapısının kullanılıyor olması; bir şeyi iyi yapan, mükemmel yapan kimseye hitap olarak anlam değişikliğine uğrayıp, Türk dillerine bu anlama girmiş olabilir.

çırag “sima, yüz”

OKD’nda, *uşol ogul-nuñ öñ-lük-i çıragı kök irdi* (1, 5) ve *il kün-ler-i-niñ öñ-lük-i çıragı kap kara turur* (34, 3) ibarelerinde farklı iki yerde geçen ve *c’r’q* şeklinde yazılan sözcük aslen Moğolcadır. Her iki ibarede de bir kişinin ya da topluluğun “yüz rengi”nden söz edilmektedir. Öte yandan her iki ibarede de sözcüğün *öñlük* “yüz, sima” ile birlikte çiftsöz oluşturduğu da anlaşılmaktadır. Sözcüğün tarihsel ve modern Moğolcadaki tanıkları ise şunlardır:

Sözcük, MGT’de “yüz, karakter” anlamında *çirai* şeklinde geçmektedir. MGT’de *urtu setkiltü anda-yıyan ün-en cirai üjen yadaju yabuba* “geniş gönüllü dostumun doğru yüzünü görmeden gidiyordum” cümlesinde kelime “yüz” anlamı ile tanıklanmaktadır (Rachewiltz 1972: 112). Kelime, Klasik Moğolca’da *ᠴᠢᠷᠠᠢ* şeklindedir (MHHTB 2006: 1105) ve Modern Moğolca’da da “yüz, biçim, karakter” anlamlarında *tsarai* şeklinde yaşamaktadır (Tsevel 1966: 783).

Öte yandan OKD’nda *c’r’q* şeklinde yazılan ve *çarag / çırag* şekillerinde okunmaya müsait sözcüğün, Tatarca (*çiray*), Özbekçe (*çiray*), Kazakça (*şiray*), Hakasça (*sıray*) ve Yakutça (*sıray*) gibi modern Türk yazı dillerinde farklı şekilleri mevcuttur (Räsänen 1969: 109). Bugüne kadar tarihsel Türk dili alanlarında başka bir kaynakta kullanılmadığı anlaşılan sözcüğün son ünsüzü, metinde /-g/ ile yazılmış olmakla birlikte, yukarıda ifade edilen Moğolca kaynaklarda ve Türk dili alanlarında /y/’lidir. Bu durum Pelliot (1995: 12) tarafından, Türkçe ve Moğolcada söz içindeki yarı ünlüler (intervokalik) ile sızıcılaşmış yarı ünlülerin zamanla bağlayıcı ünsüz gibi telaffuz edilmesi ile izah edilmiştir. Buna göre Moğolcada *çira’ı* şeklinde olan sözcüğün OKD’nda *çıragı* şeklini aldığı düşünülmektedir. Dolayısıyla Pelliot’ya göre *çirayı* olması gereken sözcük zamanla *çıragı* şekline dönüşmüştür. Bununla birlikte destanda sözcüğün eksiz şekli tanıklanamadığı için, sözcüğün metnin yazıldığı Türk dili alanında *çırag* mı yoksa modern Türk yazı dillerindeki gibi *çiray* mı olduğu açık değildir.

çöñ “sol; batı”

Destanda *cwnk* şeklinde yazılan sözcük, *çöñ çañak-ı-da Urum teğen bir kagan bar irdi* (14, 7) ve *çöñ yak-ta üç ok-lar olturdı* (41, 8) ibarelerinde geçmektedir. Sözcüğün, ayrıca, [*çöñ*] *yaka-da kırık kul-aç ıgaç-nı tikdürdi* (41, 3-5) ibaresinde okunamayan yerde de olduğu tahmin edilmektedir.

Bang-Arat (1936), Şçerbak (1959), Ölmez (2009) tarafından *çoy*, Pelliot (1995) tarafından *cöng* şeklinde okunan sözcüğün, metindeki bağlamdan “sol, batı” anlamına geldiği, yine metinde tanıklanan *oy* “sağ, doğu” sözcüğünün zıddı olduğu anlaşılmaktadır. Bang-Arat (1936: 41), Kırım Tatarcasında “sol” için *soj* şeklinin, hatta Karaycada “sağ” ve “sol” için *on* ve *son* sözcüklerinin kullanıldığını, OKD’ndaki şeklin de *oy* “sağ, doğu” sözcüğüne benzeşme yoluyla meydana gelmiş olabileceğini ihtiyatla ileri sürerler. Diğer taraftan Pelliot (1995: 58-9), Moğolcadaki *cegün* “doğu” (Lessing 2003: 1613) sözcüğünün Türk dilinde *cegün* > *ce’ün* > *cön* şeklinde geliştiğini düşünür. Tuna (1972: 218-9), Osmanlıcadaki Moğolca sözcükler arasında Fatih Sultan Mehmet’in Uygur hafli yarlığında geçen *cevüingar / cuñgar* “sol kol, sol kanat” sözcüğünü de sayar ve sözcüğün *cegün* “sol” ve *gar* “kol” sözcüklerinden oluştuğunu düşünür. Benzer sözcük, Çağatay sahasında *çöen gar* “sol kol” (< Mo. *ceögün gar*) şeklinde de geçmektedir (Kaçalın 2011: 926). Çağatay sahasındaki tanık, *cegün* > *ce’ün* > *çöen* > *çöñ* şeklinde bir gelişimi mümkün kılmaktadır. Sözcüğün sonundaki /ñ/

ünsüzü, muhtemelen Moğolca “sol kol” anlamındaki *cuŋgar* sözcüğünün kalıntısı olabilir. Dolayısıyla OKD’nda “sağ” için *oŋ* sözcüğü, “sol” için ise, büyük bir ihtimalle aslen Moğolca olan *çöŋ* sözcüğü kullanılmıştır.

Yukarıda tarihsel Türk dili alanlarına ait tanıkları verilen sözcüğün Moğolcadaki şekilleri de farklılık göstermektedir. Sözcük, Klasik Moğolca’da *ᠰᠠᠯᠵᠢᠭᠦᠨ* şeklindedir (MHHTB 2006: 404). Modern Moğolcada ise “güneş yönü, sol” anlamında *züün* şeklinde yaşamaktadır. (Tsevel 1966: 293). Sözcük, MGT’de “sol” anlamında *jewün* şeklinde şu cümlede tanıklanmaktadır: *ordo-yin dergede jewün ete’et yabutuqai* “saray yanında sol tarafında git” (Rachewiltz 1972: 135). Sözcük, Arap harfli Moğolca sözlüklerden İM’de de *cün* şeklinde, yine “sol” anlamı ile tanıklanmaktadır (Gül 2016: 102).

iris kagas “cesur, yiğit”

Uygur harfli OKD’nda *yryz q’q’z* şeklinde yazılan ve çift söz olduğu anlaşılan sözcüklerin bir kişiyi tanımlayan sıfatlar olduğu açık olmakla birlikte, yazıçevirimi ve izahı belirsizdir. Metinde *iris* sözcüğü sadece bir yerde, *Oguz Kagan bir iris kagas kişi irdi* (3, 7) örneğinde *kagas* ile birlikte geçmekte, *kagas* sözcüğü ise başka bir yerde *ir* sözcüğü ile başka bir çiftsöz oluşturacak şekilde tanıklanmaktadır: *çerig-de bir bidük kagas ir beg bar irdi* (27, 1-2). Öte yandan *kagas* sözcüğü, *karı bolgu-mdan meniŋ kagas-luk-um yok turur* (37, 9 – 38, 1) örneğinde ise üzerine ekler alabilmiştir.

Bang-Arat (1936) tarafından *iriz kagaz* şeklinde okunmuş olan sözcüklerin Türkçe oldukları düşünülmüştür. Bang-Arat (1936: 36), *iriz* sözcüğünün, *er / ir* “erkek” sözcüğünden **eri-* / **iri-* şeklinde fiilleşmiş ve daha sonra bu fiilden *erig* ve *iriz* “çabuk, azimkâr” sözcüklerinin meydana gelmiş olabileceğini iddia etmişlerdir. Bang-Arat’a göre *kagaz* sözcüğü ise, *kak-* “vurmak” fiilinden yapılmış bir isim olabilir. Sözcükler, Bang-Arat tarafından söz sonunda /z/ ile *iriz kagaz* şeklinde okunmuş olmakla birlikte, hem aşağıdaki tanıklar hem de Uygur harfli OKD’nda /z/ ve /s/ ünsüzlerinin yazımındaki düzensizlikten dolayı sözcükler /s/ ile *iris kagas* şeklinde okunmaya da müsaittir.

Destanda “yiğit, kahraman, cesur, gözü pek” anlamlarında geçen bu çift sözün 14. yüzyıla ait Uygurca-Çince Sözlük’te yine “cömert, yiğit” anlamı ile *iris kagas* şeklinde tanıklanıyor oluşu, en azından sözcüklerin fonolojisine dair problemin çözümüne yardımcı olmaktadır. Yunusoğlu (2012: 137), adı geçen sözlükteki *iris* sözcüğünün, Pelliot’nun da sözcük hakkındaki düşüncelerini referans göstererek Moğolca *eres* (<ere+s) “erkekler” ile ilgili olabileceğini ileri sürmüştür. Öte yandan *kagas* sözcüğü ise, Ligeti’ye göre (1966: 160) Moğolca olmalıdır. Ligeti (1966: 160), bugünkü Moğolcada kullanılan *kagas / hagas* “yarım, yarı; açık(ça), temiz(ce), belirli ve net olarak” (Lessing 2003: 1399) sözcüğü ile Uygurca-Çince Sözlük’te geçen *kagas* sözcüğünün aynı olabileceğini ifade eder.

iris kagas çift sözü hakkında Bang-Arat tarafından ileri sürülen görüşü kabul etmek zor görünmektedir. Zira bugüne kadar Türk dilinde *er* sözcüğünden türemiş **eri-* / **iri-* şeklinde bir fiile henüz tesadüf edilmiş değildir. Aynı şekilde *kagaz* şeklinde okunan sözcüğün kökü *kak-* “vurmak” ise, fiilden sonra gelen /a/ sesinin izah edilmesi gerekmektedir. Sözcüğün, *kak-* yerine, belki, Eski Türk dilinde “öfkelenmek, hiddetlenmek” anlamı ile geçen *kakı-* fiilinden (TMEN III: 395) yapılmış bir isim olması daha muhtemeldir; ancak bu da başka tanıklar ile desteklenmediği sürece kuşkuludur. Öte yandan çift sözün 14. yüzyıla ait UÇS’te *iris kagas* şeklinde geçmesi,

sözcüklerin kökenine ışık tutmaktadır. Buna göre Pelliot tarafından ileri sürüldüğü gibi, *iris* sözcüğünün Moğolca *ere* “erkek” sözcüğünün çokluk biçimi olduğu kabul edilebilir. *kagas* ise, yine Moğolcada görülen *kagas* / *hagas* “yarım, yarı; açık(ça), temiz(ce), belirli ve net olarak” (Lessing 2003: 1399) sözcüğü ile ilişkilendirilebilir. O hâlde OKD’ndaki *iris kagas* çift sözü, 14. yüzyıla ait UÇS’un yardımı ile anlamlandırılabilen ve köken olarak da ancak Moğolca ile izah edilebilmektedir.

Tarihsel ve modern Moğolcadaki tanıklar da, OKD’deki bu sözcüklerin aslen Moğolca olduğuna işaret etmektedir. Zira “erkek” anlamındaki Moğolca *ere* sözcüğü, Klasik Moğolcada *; *er-e* şeklindedir (MHHTB 2006: 1293). Sözcük Modern Moğolca’da “erkek, adam, evli olan erkek” manasında *er* biçiminde yaşamaktadır (Tsevel 1966: 851). MGT’de ise “erkek, adam” anlamında *ere* şeklinde geçmektedir. Örneğin, *ere-yin mung niken bui-je* “adamların sorun aynıdır” (Rachewiltz 1972: 102). Buna göre OKD’nda *iris* şeklinde okunan sözcüğün, Pelliot tarafından da ifade edildiği üzere Moğolca *ere* sözcüğü ile +s çokluk ekinin birleşmesinden meydana gelmiş “erkekler” anlamında olduğunu, Türk dilinde “cesur, yiğit” anlamına dönüştüğünü kabul etmek mümkündür.

Çift sözün ikinci unsuru olan *kagas* sözcüğü ise, Klasik Moğolcada *qayas* şeklindedir (MHHTB 2006: 974). MGT’de *kagas* kelimesi tanıklanamamaktadır; ancak, araştırmacılar MGT’de “yarım” anlamında geçen *jarim* sözcüğünü de Modern Moğolca’ya *hagas* şeklinde çevirmektedir (Tserensodnom 2003: 65.) Sözcük, Modern Moğolca’da “yarım, bütün değil” manasında *hagas* şeklinde yaşamaktadır (Tsevel 1966: 638). Kelimenin Kalmukçada da *xay^os* şeklinde yaşadığı görülmektedir. Ramstedt, sözcüğün anlamını “die hälfte, halb; durch, entzwei (der länge nach)” şeklinde verir, ardından şu açıklama ve örnekleri verir: “*engán xay^os* die halbe breite (des tuches). [qaga,s, vgl. kir. *qay žarym* ‘genau, gerade die helfte’, kç. *qayla-‘zerspalten’]*” (Ramstedt 1935: 160). Bütün bu veriler, OKD’ndaki *kagas* sözcüğünün de aslen Moğolca olduğunu göstermekle birlikte, sözcüğün destandaki “cesur, yiğit” anlamı ile Moğolca kaynaklardaki “yarım, yarı; açık(ça), temiz(ce), belirli ve net olarak” anlamları arasında nasıl bir semantik geçişkenliğin olduğu açık değildir.

kas “yeşim taşı”

Uygur harfli OKD’nda *q’z* şeklinde yazılan sözcük, sadece bir yerde, *köp telim altun kümüş tartıp, köp telim kas yakut taş alıp köp telim erdini-ler yiberip yumşap Oguz Kagan-ga s(o)yurkap birdi* (14, 2-5) ibaresinde tanıklanmaktadır. Bu ibarede iki nesneden söz edilmektedir. İlk öbekte anlamca birbirini tamamlayan *altun* ve *kümüş*, ikinci öbekte ise yine anlamca birbirini tamamlayan *kas* ve *yakut taş*, *al-* fiiline bağlanmıştır. Metinde /z/ ile yazılmış *q’z* sözcüğü, Pelliot dışındaki araştırmacılar tarafından *kız* “değerli” şeklinde okunmuş olmakla birlikte, bu tercihin cümledeki sıralanışa pek de uygun olmadığı anlaşılmaktadır. İlk öbekte anlamca birbirini tamamlayan, hatta yakın anlamlı çift söz olarak değerlendirilebileceğimiz *altun* ve *kümüş* sözcükleri, *köp telim* sıfatları tarafından nicelenip *tart-* fiiline bağlanırken, diğer öbeğin de benzer bir yapı ile kurgulanması beklenir. Bu bağlamda cümlede *telim* sözcüğü niceleyici; *al-* fiili bağlı olunan fiil; *yakut taş* ise nesne olarak yer almaktadır. *yakut taş*’ın önüne gelerek bu ibareyi nitelediği düşünülen *kız* “pahalı, değerli” okunuşu, *yakut taş*’ın değerli olduğunu belirtmeye gerek olmadığından ve ilk öbekteki anlamca birbirini tamamlayan *altun* ve *kümüş* sözcüklerinin dizgesinden dolayı tekrar değerlendirilmelidir. Bu bakış açısıyla Bang-Arat (1936: 40), KB’den *yakut teg kız ol*

“yakut gibi nadirdir.” (36) örneğini tanık göstererek sözcüğü *kız* şeklinde okur; ancak Bang-Arat’ın verdiği örnekte hem *yakut* hem de *kız* sözcüklerinin bağlamı farklıdır.

q’z şeklinde yazılan sözcük, Pelliot (1995: 51) tarafından, 14. yüzyıla ait UÇS’teki *kaş* “yeşim, yeşim taşı” sözcüğü tanık gösterilerek *kaş* olarak okunmuştur. Ne var ki Pelliot, OKD’ndaki bu sözcük ile adı geçen sözlükteki sözcüğü birleştirip *kaş* şeklinde okumakla yanılmış olmalıdır. Zira sözcük metinde /z/ ile yazılmıştır ve *kaş* şeklinde /ş/ ile okunmaya müsait değildir. Nitekim Uygur harfli OKD’nda /ş/ ünsüzü, genellikle üstte iki nokta ile /s/ ünsüzünden ayırt edilmiştir. Uygurca-Çince Sözlük’teki *kaş* “yeşim, yeşim taşı” sözcüğü, Türk dilinin Karahanlı (DLT 166 ,7 144: *ürüñ kaş* “beyaz yeşim” ve Çağatay saharlarında da tanıklanmaktadır ve Moğolcaya *kas* şeklinde ödünçlenmiştir (Ligeti 1966: 164). Sözcük, Eski Uygurcada, *biliglig er bilije / taş kurşansa kaş bolur* “Bilgili insan beline taş kuşansa değerli olur.” (ETŞ 31) örneğinde *kaş* olarak okunan sözcük ile metindeki sözcük, “değerli taş” anlamına gelen aynı sözcük olmalıdır.

Pelliot (1995: 51), Moğolcaya ödünçlenen *kas* biçimini hiç hesaba katmadan sözcüğü genel Türk dilindeki gibi *kaş* şeklinde okumuştur. Hâlbuki sözcüğün, /z/ ile yazılmış olması, Moğolcadan tekrar ödünçlendiğini göstermektedir. Sözcüğün OKD’nda Moğolcadaki *kas* yerine *kaz* şeklinde yazılmış olması ise, tümüyle yazımla ilgilidir. Bilhassa 13. yüzyıldan itibaren kullanılan Uygur yazısında /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımı düzensizdir ve birbirinin yerine yazılabilmektedir. Bu bağlamda Türkçe *kaş* sözcüğü, Moğolcaya *kas* şeklinde geçmiş, geri ödünçleme ile *kas* şeklinde kullanılmaya başlanmış ve yazımda /s/ ~ /z/ değişkenliğine bağlı olarak da /z/ ile yazılmıştır.

Kelime Modern Moğolcada *haş* (*haş çuluu*) şeklinde “çok renkli, süs eşyalarında kullanılan değerli taş” anlamında karşımıza çıkar. (<https://mongoltoli.mn>). Ayrıca, kelimeyi Kalmukçada *xaş* şeklinde görmekteyiz. Ramstedt kelimeye “nephrit” (yeşim taşı) anlamını verirken Uygurcadaki *qaş taş* “der Jadestein” (Yeşim taşı) yapısını da verir (Ramstedt 1935: 171).

katagala- “korumak; yerine getirmek”

Uygur harfli OKD’nda, *uşol Urum Kagan, Oguz Kagan-nuñ carlıg-ın saklamaz irdi, katag(a)la-gu barmaz irdi* (15, 1-3), *ol böri-niñ art-lar-ın katag(a)-lap yörüğü-de turur irdi-ler irdi* (17. 8-9), *baluk-nı katag(a)lagu kerek turur* (20. 6), *baluk-nı katag(a)lagu kerek turur* (21. 5) ibarelerinde dört defa tanıklanan *q’d’ql’qw* sözcüğünün yazı çeviriminin nasıl yapılacağı, anlamı ve kökeni hususunda belirsizlik vardır. Sözcük, aşağıda da ifade edildiği üzere büyük bir ihtimalle Moğolcadır. Bununla birlikte sözcüğün Türkçe olabileceği de akla gelmektedir. Bu çerçevede Türk runik harfli metinlerden itibaren kullanılan *katıgla-* “1. katılaşmak, sertleşmek, 2. çalışmak, çabalamak, gayret etmek” fiili (EDPT 600; OTWF 512; Şirin User 2009: 396) ile metindeki sözcüğü eşleştirmek mümkün görünmekle birlikte, *katıgla-* fiilinin metindeki bağlama uymaması, bu ilgiyi güçleştirmektedir. Eski Türkçede *katıgla-* ve *katıgla-* şekillerinde geçen sözcüğü, Clauson (1972: 600), *katıg* sözcüğünden getirmiştir. Buna göre fiilin “katı olmak, sert olmak” şekliinden “çabalamak, çalışmak” anlamlarına ulaşması mümkündür.

Öte yandan 14. yüzyıla ait UÇS’te geçen *katagala-* ve *katagalagu* (Ligeti 1966: 164-5; Yunusoğlu 2012: 162) ile OKD’ndaki sözcük arasında bir ilginin olduğu muhakkaktır. Sözlük’teki *katagala-* fiili hem tek başına hem de *iş* ile birlikte

“uğraşmak, meşgul olmak, yapmak, yerine getirmek”, *katagalagu* sözcüğü ise *tamga* ile birlikte “damga sahibi olmak, damga tutmak, damga saklamak” anlamlarındadır. Bu bağlamda hem OKD’nda hem de Sözlük’te geçen sözcük ile Moğolca *hadagala-* “korumak, saklamak” fiili (Lessing 2003: 1391) arasında bir ilgiden söz etmek mümkündür. Sözcüğün OKD’ndaki örnekleri, UÇS’te olduğu gibi “korumak” ve “yapmak, yerine getirmek” anlamlarına gelmektedir.

Klasik Moğolca’da bu sözcük *ᠬᠠᠳᠠᠶ᠋ᠠᠯᠠᠭᠤ* *qadaḡalaqu* şeklinde görülmektedir. MGT’de “muhafaza etmek, koruma altına almak” anlamında *qadaqala’u* şeklinde geçmektedir: *ordo qadaqala’uldaju newüküi-tür örük-tür terge asaramui* “sarayı muhafaza edip göç etmekte, arabayı bak” (Rachewiltz 1972: 134). Fiil, Modern Moğolca’da “muhafaza etmek, koruma altına almak” manasında *hadgalah* şeklinde yaşamaktadır (Tsevel 1966: 641; Lessing 2003: 1391). Moğolcadaki bu örnekler, Uygur harfli OKD’ndaki *katagala-* fiilinin Moğolca ödünçlemelerden olduğunu göstermektedir.

korikan “çadır”

Uygur harfli OKD’nda *kün tuğ bol-gıl kök korikan* (12, 3), *korikan-nı tüşkürdi* (15, 9), *Oguz Kagan-nuñ korikan-ı-ga kün teg bir caruk kirdi* (16, 3), *Oguz Kagan korikan-nı tür-tür-di kitdi* (17; 4), *Oguz Kagan takı turdı*, *korikan tüşküre turgan turdı* (29; 7) örneklerinde farklı bağlamlar içerisinde beş yerde geçen ve *qwrıq’n* şeklinde yazılan sözcüğün, Türk dilinin imkânları ile izahı güç görünmektedir. Metindeki sözcük ve tarihsel Türk dilinin diğer metinlerinde görülen *küriyen*, *küren* sözcükleri ile Moğolca tanklar arasındaki ilgi, sözcüğün Moğolcadan alındığını göstermektedir:

Moğolca *korikan* sözcüğü, Klasik Moğolca’da *ᠬᠣᠷᠢᠶ᠋ᠢᠨ* *qoruy-a* şeklindedir (MHHTB 2006: 1044) ve Moğolların Gizli Tarihi’nde “ağıl, çember, sur” anlamında *quru’a* şeklinde geçmektedir: *quru’a yo’urqa nödü’üljü* “çember sur yaptırıp” (Rachewiltz 1972: 174). Sözcük, Modern Moğolca’da da “ağıl, çit, çember” anlamlarında *horoo* şeklinde yaşamaktadır (Tsevel 1966: 696). Moğolcada bu sözcüğün dışında ayrıca *güri’en / küriy-e / hüre*e sözcüğü de vardır. Metindeki *küriyen* sözcüğü, Klasik Moğolca’da *ᠬᠣᠷᠢᠶ᠋ᠢᠨ* *küriy-e* şeklindedir (MHHTB 2006: 1107). Moğolların Gizli Tarihi’nde “çember, yerleşik yer” anlamında *güri’en* biçiminde geçmektedir: *üdesi naran quburi tasin бүкүү-tür niken güri’en irgen-tür gürba* “akşam güneş batınca bir çemberlik halka ulaşmış” (Rachewiltz 1972: 35). Modern Moğolca’da “bir şeyin çevresi; yerleşik yer, çember” anlamlarında *hüre*e şeklinde yaşamaktadır (Tsevel 1966: 749).

UÇS’te “camp: çadır” anlamında geçen *küriyen* sözcüğü (Yunusoğlu 2012) ile bu metindeki *korikan* sözcüğü arasında bir ilginin olup olmadığı belli olmasa da, metinde geçen *korikan tüş-* “çadır kurmak” ve *korikan tür-* “çadır toplamak” ifadelerinin, sözlükte benzer şekilde *küriyen tüş-* ve *küriyen tür-* şekillerinde kullanılmış olması böyle bir ilgiyi mümkün kılmaktadır. UÇS’deki *küriyen* sözcüğünün, Çağataycada *küren* şeklinde geçen Moğolca *küren* ile aynı sözcük olduğu düşünülmektedir. Diğer taraftan Moğolcada “saray, avlu” anlamındaki *horiya’an* sözcüğünün (*horiya* + ‘an), metinde geçen *korikan* ile de ilgisi bulunabilir (TMEN I: 432-4; Lessing 2003: II, 1492). Çağataycadaki *koriya* “koru” sözcüğü de aynı sözcüktür: *buzuk koriya* “harabe” (Kaçalın 2011: 686). O hâlde Türkçeye Moğolcadan geçen “çadır” anlamında *küriyen* ve *korikan* şeklinde iki sözcüğün olduğunu, OKD’ndaki *korikan* sözcüğünün yanı sıra,

tarihsel Türk dili metinlerinde sözcüğün *koriya* şeklinin de kullanıldığını ifade etmek mümkündür.

kurultay “kurultay, toplantı”

Uygur harfli OKD’nda *k(i)ne andan soñ Oguz Kagan ulug kurultay çakır-dı; nökerler-in, il kün-ler-in carlap çakardı* (40, 4-7) örneğinde geçen *kurultay* sözcüğü, tarihsel Türk dili alanlarında farklı yazımlarla tanıklanan yaygın Moğolca sözcüklerden biridir. Kıpçak sahasında *kurulta* (Argunşah-Güner 2015: 765), Çağatay Türkçesinde *kurultay*, Oğuz sahasında ise *kuriltay* / *kurultay* gibi farklı yazım özellikleri ile tanıklanan ve bugün Teleüt ağzında *kuralday* “şaman ziyafeti” şeklinde yaşayan ve Türkiye Türkçesinde de *kurultay* “büyük toplantı” olarak kullanılan sözcük, Modern Moğolcada *huralta* / *hurilday*, Orta Moğolcada *kurilta* / *kuriltay* ve Moğolcanın bugünkü lehçelerinde *huralt*, *huralta* gibi şekillerde yaşamaktadır. Sözcük, Moğolcadaki *kuri-/kura-* “toplamak, yığmak, bir araya getirmek” ile *kurilda-* “bir araya gelmek” fiilleri ile ilgili olmalıdır (Lessing 2003: 1524; TMEN I, 435; Tuna 1972: 231-2; Schönig 2000: 158).

müren “ırmak, deniz”

Metinde *köp müren-ler, köp ügüz-ler bar irdi* (3, 2) *anuy saç-ı müren osugi teg, anuy tişi ünçü teg irdi* (9, 4) *takı taluy takı müren* (12, 2) *munda İtil Müren teğen bir talay bar irdi* (18, 4 ve ayrıca: 20, 4; 23, 6; 18, 5; 19, 3; 23, 5) ibarelerinde geçen *müren* sözcüğü, destanda hem “ırmak” hem de “deniz” anlamındadır. Klasik Moğolcada bu sözcük *ᠮᠢᠷᠢᠨ* *mören* şeklindedir (MHHTB 2006: 473). Modern Moğolcada “okyanus ve denize ulaşan büyük nehir, büyük nehir” anlamlarında *mörön* olarak yaşamaktadır (Tsevel 1966: 346). MGT’de de sözcük “büyük nehir, ırmak” anlamında *müren* şeklinde geçmektedir: *ündür daba’a daban örgen müren ketülün iléba cimayi* “yüksek dağı aşırıp, geniş nehri geçirip seni gönderdim” (Rachewiltz 1972: 109).

Moğolcada aslında “büyük nehir” anlamında olan sözcük (< Mo. *mören*), Eski Türk dilindeki geç dönem Moğolca ödünçlemelerdendir. Harezmi-Altın Ordu Türkçesi ve Eski Oğuz Türkçesi ile yazılmış metinlerde görülmeyen *müren* sözcüğü, en erken 14. yüzyıla ait UÇS’te geçmektedir (Yunusoğlu 2012: P48). Sözcük, 13. yüzyıldan önceki Eski Türkçe metinlerde yer almadığı gibi (Clark 1977: 110-168), 13-14. yüzyıllara ait metinlerde de yoktur (Clauson 1958: 174-187, Doerfer 1993). Bununla birlikte sözcük Çağataycada tanıklanmaktadır (TMEN 373). O hâlde sözcüğün Türk diline Çağatay sahasında ödünçlendiği ifade edilebilir.

nöker “hizmetkâr, yardımcı”

Uygur harfli OKD’nda sözcüğün geçtiği bütün ibarelerde *il kün* “halk” ile birlikte kullanılan *nöker* sözcüğü, diğer Türkçe metinlerde olduğu gibi Destanda da “hizmetkâr” anlamındadır: *u[ru]şgu-dun soñ Oguz Kagan-nuñ çerig-i-ge, nöker-ler-i-ge, il kün-i-ge andag ulug ölüg bargu tüşdi* (30. 9 - 31, 2), *nöker-ler-nüñ, il kün-nüñ kamağı mumı kördi-ler, şaşdı-lar* (31. 9 - 32. 1), *nöker-ler-in, il kün-ler-in carlap çakardı* (40. 6-7).

Tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde “hizmetçi, yaver, arkadaş; eş, kuma” gibi anlamlar ile yaygın olan *nöker* sözcüğü, Moğolcadan ödünçlenmiş sözcüklerdendir (Tuna 1972: 235; Eren 1999: 301; Schönig 2000: 141-2). Hatta Osman Nedim Tuna (1972: 235), *nöker* kelimesinin Orta Moğolcadan Farsçaya, Farsça üzerinden de Osmanlıcaya geçtiğini söyler. Bugünkü Moğolcada *nökür* şeklinde geçen sözcüğün

(Lessing 2003: 927) Moğolcanın lehçelerinde farklı şekilleri de vardır (Tuna 1972: 235). Sözcük, Klasik Moğolcada ᠨᠣᠬᠢᠷ *nökür* şeklindedir (Gül 2016: 177; MHHTB 2006: 527). Modern Moğolcada *nöhör* şeklinde, “koca, eş, arkadaş, yoldaş” anlamlarında yaşamaktadır (Tsevel 1966: 386). Sözcük Batı Orta Moğolcası eserlerinden İM’de *nökür / nöker* şeklinde “arkadaş, yoldaş” (İM 215) anlamı ile tanıklanırken; ME’de *nöker* sözcüğü için Türkçe *yâr* “arkadaş”, *êş* “eş”, *yoldaş* “yoldaş” karşılıkları verilmiştir (Bk. Poppe 1938: 261; Ligeti 1962: 58). KD’de de kelime *nökör* şeklinde Farsça *yâr*; Türkçe *qoldaş* kelimelerine karşılık olarak verilir (200 C11). Sözcük aynı zamanda bugünkü Türk yazı dillerinde ve Anadolu ağızlarında da yaygın bir kullanıma sahiptir (Schönig 2000: 141-2).

soyurka- “bağışlamak, hediye etmek”

Uygur harfli OKD’nda, *köp telim altun kümüş tartıp, köp telim kas yakut taş alıp köp telim erdini-ler yiberip yumşap Oguz Kagan-ga s(o)yurkap birdi* (14, 2-5), *köp erdini soyur-kadı* (28, 4) örneklerinde iki defa “bağışlamak, ihsanda bulunmak, hediye etmek” anlamlarında geçen *soyurka-* fiili, tarihsel Türk dili alanlarında genellikle Moğol hâkimiyeti altında yazılmış Türkçe metinlerde tanıklanmaktadır. Fiil, Klasik Moğolca’da ᠰᠣᠶᠦᠷᠬᠠᠭᠠ *soyurqaqu* şeklindedir. Modern Moğolca’da “izin vermek, merhamet etmek” anlamlarında *soyorhoh* şeklinde yaşamakta (Tsevel 1966: 477), MGT’de ise “merhamet etmek” anlamında *soyurqa* şeklinde geçmektedir: *nököcekdegü gü’ün büle’e ke’e’et soyurqaju ülü ükü’ülün* “arkadaşlık yapabilen kişidir diyerek merhamet ederek öldürmedi” (Rachewiltz 1972: 95).

Sözcük, bugün Moğolcada da “hediye etmek” anlamı ile kullanılmakla birlikte, sözcüğün kökü ve buna bağlı olarak anlamı tartışmalıdır. Eski Uygurca metinlerde Çince *tsuy* “günah, suç, kabahat” sözcüğünden (EDPT 556) +(X)rkA- ekiyle türetilmiş olan *tsuyurka-* “acımak, merhamet etmek” (EDPT 556; OTWF 462) fiili ile “ihsanda bulunmak, (armağan) sunmak” anlamındaki *soyurka-* fiili arasında fonolojik olarak benzerlik bulunmakla birlikte, anlamsal olarak aynı benzerliği ifade etmek güç görünmektedir. Pelliot (1995: 57) da “acımak” anlamlı fiilin “lütufta bulunmak” anlamına erişip erişmediğinin belli olmadığına dikkati çeker. Diğer taraftan Eski Uygurcadaki *tsuyurka-* fiilinin, geç döneme ait Uygurca metinlerde *soyurka-* şeklinde de kullanılmış olması, geç dönem Uygur metinlerinde sözcükteki /ts/ ünsüz grubunun /s/’ye dönüştüğünü söylememize imkân verir. Bununla birlikte Clauson (EDPT 556), *tsuyurka-* fiilinin Moğolcaya *soyurka-* şeklinde geçtiğini, Türk dilinde ise 13. yüzyıldan itibaren Moğolca şeklin kullanılmaya başlandığını ifade eder. Bu bağlamda geç dönem Budist Uygur metinlerinde de görülen *soyurka-* şeklini de Moğolca kabul etmek mümkün görünmektedir.

Modern Moğolcadaki *soyurha-* fiilinin “lütfetmek, bağışlamak, ihsan etmek” anlamında (Lessing 2003: 1123) olması da, anlamsal değişimin Moğolcada gerçekleştiğini ve Türkçedeki “ihsanda bulunmak, hediye etmek, bağışlamak” anlamlı *soyurka-* şeklinin aslen Moğolca olduğunu düşünmemiz için kanıt niteliğindedir. Hatta Moğolcadaki *soyurğal* “hediye” sözcüğü de Çağataycadaki Moğolca ödünçlemeler arasında değerlendirilmektedir (Kaçalın 2011: 998).

şire “masa, sıra”

Destanda *kırık şire, kırık bandey capturdı* (11. 1-2) örneğinde tanıklanan sözcük, Pelliot (1995: 39-40) tarafından da ifade edildiği üzere aslen Moğolcadır. 14. yüzyıla ait UÇS’te de geçen *şire* (P402: Yunusoğlu 2012), Moğolcadaki *şirege(n) / şire(n)*

“masa, sıra, sehpa” (Lessing 2003: II, 110; Tsevel 1966: 851) şeklinden gelmektedir. Sözcük, Klasik Moğolca’da da ᠰᠢᠷᠢᠰᠢ *şirege* şeklindedir (MHHTB 2006: 1250) ve Modern Moğolcada *şiree* biçiminde yaşamaktadır.

şuŋkar “doğan”

Destanda Oğuz Kağan’ın canavarı (kıyat) öldürdükten sonra ortaya çıkan ve canavarın bağırsaklarını yiyen “doğan” için Moğolca *şuŋkar* sözcüğü kullanılmıştır: *k(i)ne kelip kōrdi kim bir şuŋ-kar k(i)yat içegü-sin y(i)mek-de turur. ya birle, ok birle şuŋ-kar-nı öltürdi, başın kesdi. Andan soŋ tedi kim şuŋ-kar-nuŋ aŋ(u)gu-sı uşbu turur. bugu y(i)di, adug y(i)di, cıdam öltürdi temür bolsa; k(i)yat-nı şuŋ-kar y(i)di, ya okum öltürdi y(i)l bolsa, tep tedi kitdi. (5, 5 - 6, 1).*

DLT’te (611) *şuŋkur* “yırtıcı kuşlardan birinin adı, sungur” şeklinde geçen ve “togrı”dan daha küçük” olduğu ifade edilen bu kuş ismi, Türk dilinin İslamî çevreye ait başka metinlerinde de farklı yazım özellikleriyle tanımlanmaktadır. Sözcük, UÇS’te *şoŋkar* “sonkur kuşu, doğan, şah” olarak geçmektedir (Yunusoğlu 2012: 171). Genellikle “şahin, doğan” olarak anlaşılandırılan sözcüğün Harezmi sahasında *şunkar* (MN 5), Çağatay sahasında *songar* (LN 997), Kıpçak sahasında *şoŋkar* (Csaki 2006: 187-9) ve Eski Oğuz sahasında *şunkar, sungur, sunkur, songur* gibi (Schönig 2000: 166) şekilleri mevcuttur. Moğolcadaki *singhur, songhor* “şahin, doğan” (Lessing 2003: 1104) sözcüğü ile Türk dilinde ait olunan çevreye bağlı olarak farklı yazım özellikleri gösteren bu sözcük arasında bir birlikteliğin olduğu açıktır. Bu çerçevede Doerfer (TMEN I, 360-2), **şuŋqor* olarak tasarladığı sözcüğü, Moğolcada *şuŋqor* olarak tanımlandıktan sonra, sözcüğün Türk dili de dâhil olmak üzere birkaç dile ödünçlendiğini iddia etmiştir. Bu bağlamda metinde *şuŋ-kar* şeklinde yazılmış olan sözcüğü, OKD’ndaki Moğolca alıntılar arasında değerlendirmek mümkün görünmektedir.

talay “nehir; deniz”

Türk dilinin erken dönemlerinde Çince den ödünçlenen (talei < ta “büyük” + liu “su kökü”) ve Türk runik harfli yazıtlardan itibaren tarihsel Türk dili alanlarında yaygınlık kazanan *taluy* sözcüğünün, OKD’nda biri tarihsel Türk yazı dillerinde de yaygın olan *taluy* (*takı taluy takı müren* 12. 2), diğeri de Moğolca ve bazı modern Türk yazı dillerinde kullanılan *talay* (*munda İtil Müren tegan bir talay bar irdi* 18. 4-5; *tala(y) turur yir[n]i urug-uŋ-ga birdür-sün* 37. 2-3) olmak üzere iki farklı yazımı söz konusudur.

Klasik Moğolca’da sözcük ᠲᠠᠯᠠᠢ *dalai* şeklindedir (MHHTB 2006: 254). Modern Moğolca’da “acı lezzetli, tuzlu çok büyük su, okyanus; geniş” anlamında yine *dalai* şeklinde yaşamaktadır (Tsevel 1966: 182). Sözcük MGT’de de “okyanus” anlamında *dalai* şeklinde geçmektedir: *cijiqasun bolju tenggis dalai-tur oro’asu* “balık olarak deniz ve okyanusa girirse” (Rachewiltz 1972: 109).

Aslen Çince olan sözcüğün, OKD’nda hem Türk dilinde yaygın olan *taluy*, hem de Moğolcadaki gibi *talay* olarak yazılmış olması, metinde söz içi /U/ ünlülerinin çoğu kez /A/ ünlüleriyle yazılmış olması ile izahı mümkün görünmekle birlikte aynı sözcüğün yazımında görülen iki ayrı imlâ, metnin Türk dilindeki yaygın şekil olan *taluy* ile Moğolcadaki şekil olan *talay* (EDPT 502) arasında kararsız kaldığını düşündürmektedir. Metinde /I, U/ ünlülerinin genellikle /A/ ile de yazıldığı dikkate alındığında, sözcüğü *taluy* olarak da okumak mümkündür. Ne var ki metinde aynı zamanda *taluy* yazımı söz konusu olduğu için, *d’l’y* şeklinin büyük bir ihtimalle Moğolcadan ödünçlenmiş *talay* olduğu tahmin edilebilir.

Tömürdü Kagul “Kişi adı”

Metindeki bağlamdan [*çerig-de [b]ir y(a)hşı çeber ir bar irdi. anuñ atı Tömürdü Kagul tegen irdi* (28. 9 – 29. 1)] şahıs ismi olduğu anlaşılan *Tömürdü Kagul*’un ilk unsuru, Türk dilindeki *temir* (> temür) sözcüğünün Moğolcadaki çekimli şekli olmalıdır. Türk dilindeki *temür* sözcüğü, Moğolcada *tömör / tömür* şeklindedir (Lessing II 1235). Hem Türk dilinde hem de Moğolcada bu sözcük şahıs isimlerinin teşkilinde oldukça yaygındır (Rybatzki 2006: 395-7). Tarihsel Türk yazı dillerinde sözcüğün ilk hece ünlüsünün yuvarlaklaştığı herhangi bir kaydın bulunmaması (Clouston 1972: 508), OKD’ndaki *tömür* şeklinin Moğolcadan ödünçlenmiş olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan *tömür* sözcüğündeki +dü unsuru da, bu şahıs isminin Moğolca olduğunu göstermektedir (Pelliot 1995: 83). İsimlere eklenerek varlık isimleri meydana getiren Türk dilindeki +IXg ekinin muadili olan Moğolcadaki +dU eki (*cebseg* “silah” → *cebsegtü* “silahlı gibi” (Poppe 1992: 51), *tömür* sözcüğüne de eklenerek “demirden, demir gibi” anlamlı isim meydana getirmiştir.

Diğer taraftan *q’qwl* şeklinde yazılan sözcüğün kökeni ve anlamı açıktır değildir. Pelliot (1995: 83-4), sözcüğün, Moğolca *ğool* “ırmak” ile, Bang-Arat (1936: 48) ise DLT’teki *kagıl* “asmayı bağlamak için kullanılan taze söğüt dalları” sözcüğü ile ilişkili olabileceğini düşünmüşlerdir. Bang-Arat (1936: 48) ayrıca OKD’ndaki *tömürdü kagul* şahıs isminin, TT IV’teki *temirliq berge* (s. 448, not: 7) ifadesinin dengi olabileceğini ileri sürmüşlerdir.

tüşimel “nâzir”

Destanda sadece *Oguz Kağan-nuñ canı-da ak sakal-lug, moz saç-lug, uzun uslug bir kart kişi turur bar irdi. uk-gu-lug, tüzün bir yir irdi. tüşimel irdi* (35, 5-9) ibaresinde geçen ve yazmada *dwsym*’l şeklinde yazılan sözcüğün, Moğolca *tüşimel / tüşimel* (tüşmel) “memur, görevli; yüksek görevdeki memur” olduğu açıktır (TMEN I, 269-271; Lessing 2003: 1321). Diğer tarihsel Türk dili alanlarında pek rastlanmayan sözcük, 14. yüzyıla ait UÇS’te de “bakan, vezir” anlamı ile rütbe adı olarak tanıklanmaktadır (Yunusoğlu 2012: 176).

uran “nara, parola”

Büyük bir ihtimalle manzum olan *men sin-ler-ge boldum kagan / alaluñ ya takı kalkan / tamga biz-ge bolsun buyan / kök böri bolsun-gıl uran / temür cıda-lar bol orman / av yirde yörüsün kulan / takı taluy takı müren / kün tug bol-gıl kök korıkan* (11. 6 – 12. 3) ibaresinde geçen, *wr’n* şeklinde yazılan ve metin üzerinde çalışanlar tarafından *uran* olarak okunan sözcük, yine araştırmacılar tarafından “savaşta atılan nara, parola” olarak anlamlandırılmıştır. Buna göre *kök böri bolsun-gıl uran* ifadesi “Bozkurt parolamız/naramız olsun” şeklinde anlamlandırılabilir. Hatta Şçerbak (1959: 73), metnin önceki yayımlarında anlamlandırılmış olan *uran* sözcüğünü, Çağatay sahasına ait *Babürname*’de, *yana bir tamam çerikke iş mahalıda ikki lafzın uran koyarlar kim ...* örneğinde de tanımlayarak, OKD’ndaki *uran* ile örnekteki *uran koy-* “nara atmak” deyimini arasında ilgi kurmuştur.

Bugüne kadarki çalışmalarda genellikle Moğolca ile izah edilen *uran* sözcüğünün Türkçe izahı da mümkün görünmekle birlikte, mevcut veriler bu izahı güçleştirmektedir. Mesela sözcük, İML’de geçen *urla-* “bağırma” ve *uru* “bağırma, çağırma” sözcükleri ile ilişkilendirilebilir. Anlambilimsel olarak OKD’ndaki *uran* ile benzeşen İML’deki *urla-* ve *uru* sözcüklerinin kökenini belirlemek ise kolay görünmemektedir. Diğer taraftan bu sözcük, DLT’te “(Oğuzlarda) sürekli olarak

(*kölesini*) *döven*” anlamıyla verilen *uran / urgan* (28/13) sözcüğü ile de ilgili olabilir. Ne var ki Destandaki *uran* ile DLT’teki *uran / urgan* sözcükleri anlambilimsel olarak uyuşmamaktadır.

Bu çerçevede kimi araştırmacılar *uran* sözcüğünün Türkçe olmadığını, aslen Moğolca olduğunu iddia etmişlerdir. Moğolcada *urai* sözcüğü, Klasik Moğolca’da *ᠠᠷᠢ* *urai* şeklindedir (MHHTB 2006: 923) ve Modern Moğolca’da “ordunun saldırısı sırasında bağırılan söz ve gücü göstermek için kullanılan kelime” anlamında *urai* şeklinde yaşamaktadır (Tsevel 1966: 113). Sözcük, MGT’de ordunun saldırısı sırasında gücü göstermek için yapılan gürültü, ses anlamında *uriya* sekinde tanımlanmaktadır: *darba’an uriya-daca dawun dem-ece ese qojidaba* “gürültülü ses katkıdan geç kalmadı” (Rachewiltz 1972: 124).

Räsänen (1969: 515), Çağatay, Kazak ve Teleüt Türkçelerindeki *uran* “çığlık, bağırtı” sözcüğünün Moğolca *uran* < *uri-yan* < *uri-* “çağırma” şekillerinden geldiğini ifade eder. Keza Tuna (1976: 310-1) da, Çağatay ve Osmanlı Türkçelerinde “kabiliyetli, ustalık; parola” anlamıyla kullanılan *uran* sözcüğünün Moğolcadan ödünçlendiğini ifade eder. Schönig (2000: 184) de Batı Oğuzcasındaki Moğolca sözcükler arasında *uran* sözcüğünü de sayar. Çağatay sahasına ait LN’deki *uran* maddesinde ifade edilen “*Gece-y-ile yol azan yoldaşına dirler, ki faraza leşkerğâgda kendü bir bege mensup olsa ol begün mensubatına çağırma gibi, ki Devletyar Beg halkı ve Sa’adetyar Beg halkı ne canibdedür demek gibi.*” (Kaçalın 2011: 269) açıklaması, sözcüğün Çağataycada da “çağırma” anlam alanına ait olduğunu göstermektedir. O hâlde OKD’ndaki *uran* sözcüğünü de aslen Moğolca kabul etmek ve “bağırtma, çığlık, nara” olarak adlandırmak mümkündür.

Kaynakça

- AĞCA, Ferruh (2016), *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı, Metin – Aktarma – Notlar – Dizin – Tıpkıbasım*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara.
- ARGUNŞAH, Mustafa, Galip GÜNER (2015), *Codex Cumanicus*, Kesit Yay., İstanbul.
- BANG, Willi, G. R. ARAT (1936), *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul Üniversitesi Yay.: 18, İstanbul.
- CLARK, Larry (1977), “Mongol Elements in Old Turkic”, *JSFO* 75: 110-168.
- CLAUSON, Gerard (1958), “The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian”, *CAJ* IV: 174-187.
- CSÁKI, Éva (2006), *Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- DLT → Ahmet Bican ERCİLASUN – Ziyat AKKOYUNLU, *Divânu Lugâti’t-Türk, Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*, TDK Yay., Ankara 2014.
- DOERFER, Gerhard (1993), *Versuch einer linguistischen Datierung alterer osttürkischer Texte*, Harrassowitz Verlag, Turcologica 14, Wiesbaden.
- EDPT → CLAUSON, Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- EDAL → Sergei STAROSTIN vd. (2003), *Etymological Dictionary of Altaic Languages I-III*, Brill: Lieden-Boston.
- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- ETŞ → ARAT, Reşid Rahmeti (1991), *Eski Türk Şiiri*, TTK Yay., Ankara.
- GÜL, Bülent (2016), *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*, Ankara: TKAE Yay.
- İM → KİLİSLİ RIFAT (1340) [1922]. *Kitâb Hilyetü’l-insân ve Helbetü’l-lisân*. İstanbul.
- İML → *İbni-Mühenna Lügati* → Aptullah BATTAL, *İbni-Mühenna Lügati (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün endeksidir)*, TDK Yay., Ankara, 1988.
- KAÇALIN, Mustafa Sinan (2011), *Nevâyi’nin Sözleri ve Çağatayca Tanıkları, El-Lugâtu’n-Nevâiyye ve’l-İstihâdâtu’-Cagâtâ’iyye*, TDK Yay., Ankara.

- KD** → *The King's Dictionary: The Rasulid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol.* (2000). Translated by: T. Halasi Kun, Peter B. Golden, L. Ligeti and E. Schütz with essays by Peter B. Golden and Thomas A. Allsen, Brill: Leiden-Boston-Köln.
- LIGETI, Louis. (1962). "Un Vocabulaire Mongol D'Istanbul". *AOH*. Vol. XIV, No 1: 3-99.
- LİGETİ, Louis (1966), "Un Vocabulaire Sino-Ouigour Des Ming, Le Kao-tch'angkouan Yi-chou du Bureau des Traducteurs", *AOH*, XIX: 117-199.
- LESSING, Ferdinand D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II* (Çev. Günay KARAAĞAÇ), TDK Yay., Ankara.
- ME** → POPPE, N.N. (1938). *Mongols'skii Slovar' Muqaddimat al-Adab*. Çast I-II, Moskva Leningrad.
- MGT** → RACHEWİLTZ, I. D. (1972). *Index to The Secret History of The Mongols*. Bloomington: Indiana University.
- MHHTB → ÇOİMAA, Ş. ve diğerleri. (2006). *Mongol Helnü Helzüin Toli*, 1-2 Cilt. Ulaanbaatar.
- MN → Muinü'l-Mürid → Recep TOPARLI – Mustafa ARGUNŞAH, (2015), *Mu'inü'l-Mürid*, Ankara: TDK Yay.
- Mongol helnii ih tailbar toli*: <https://mongoltoli.mn>
- OKD → Oğuz Kağan Destanı → AĞCA, Ferruh (2016), *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı, Metin – Aktarma – Notlar – Dizin – Tıpkıbasım*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara.
- OTWF → Marcel ERDAL, (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, II Volum, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ÖLMEZ, Mehmet (2009), "Commentary of Oghuz Nama", Commentary Project of the Centre for Central Eurasian, Civilisation Archive, Seoul National University, Seoul. (ulaşılabilir yer: <http://cces.snu.ac.kr/eng/sub2/sub2.html> 23.06.2014).
- PELLIOT, Paul (1995), *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine* (Çev. Vedat KÖKEN), TDK Yay., Ankara.
- POPPE, Nicholas (1992), *Moğol Yazı Dilinin Grameri* (Çev. Günay KARAAĞAÇ), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay: 68, İzmir.
- RAMSTEDT, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki.
- RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*, Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, 1, Helsinki.
- RYBATZKI, Volker (2006), *Der Personennamen und Titel der Mittelmongolischen Dokumente*, Publications of Institute for Asian and African Studies 8, Helsinki.
- SAITÔ, Y. (2006). *Kitâb Majmû' Turjumân Turkî wa-'ajamî wa-Muğâlî: Text and Index*. Kyôto.
- SCHÖNIG, Claus (2000), *Mongolische Lehnwörter im Westghusischen*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ŞAHİN, U. (2017). *Rasulid Hexaglot The King's Dictionary'nin Moğolca Sözcük Varlığı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara.
- ŞÇERBAK, A. M. (1959), *Oğuz-name & Muhabbet-name*, Moskova: Pamyatniki Drevneuygurskoy i Starouzbekskoy Pis'mennosti.
- ŞİRİN USER, Hatice (2009), *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yay.
- ŞL** → KAÇALİN, Mustafa S. (1997). "Hüseynoğlu Hasan'ın dört dilli sözlüğü: Şâmilü'l-Luğa". *Türk Dilleri Araştırmaları*. Ankara: 55-122.
- TMEN → Gerhard DOERFER, (1963-1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Veröffentlichungen der orientalischen Kommission 19, Wiesbaden.
- Ton.→ Talat Tekin, (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, İstanbul: Simurg Yay.
- TSEVEL, Ya. (1966). *Mongol Helnüi Tovç Tailbar Toli*. Ulaanbaatar.
- TT IV → Willi Bang und Annemarie von Gabain, (1930), *Türkische Turfan-Texte IV*, Berlin.

- TUNA, Osman Nedim (1972), “*Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler*”, **Türkiyat Mecmuası**, XVII, İstanbul: 209-258.
- TUNA, Osman Nedim (1976), “*Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler II*”, **Türkiyat Mecmuası**, XVIII, İstanbul: 281-314.
- YUNUSOĞLU, Mağfiret Kemal (2012), *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.